

főigazgató, Egyetemi Könyvtár, PTE, Pécs
 egyetemi adjunktus, Földrajzi Intézet, TTK, PTE, Pécs

Afrika-kép a magyar történelem- és földrajz tankönyvekben

A marokkói Rabatban soros konferenciáját tartó International Society for History Didactic (1) 2004. évi témáját az alábbiakban határozta meg: „Találkozás másokkal. Történelemtanítás az interkulturális párbeszéd keretei között.” Kézenfekvő volt tehát kijelölnünk az Afrika-kép vizsgálatát, nemcsak az afrikai színhelyű konferencia miatt, hanem azért is, mert a magyar közoktatási dokumentumokban is hangsúlyosan szerepelnek azok az oktatási és nevelési célkitűzések, amely az interkulturalitás jegyében más népek, kultúrák, vallások megismerését szorgalmazzák.

Atanulók ismerjék meg az egyetemes emberi kultúra legjellemzőbb, legnagyobb hatású eredményeit. Legyenek nyitottak, megértők a különböző szokások, életmódok, kultúrák, vallások, a másság iránt, becsüljék meg ezeket” (2) – olvasható a Nemzeti Alaptanterv preambulumban. Joggal merül fel tehát a kérdés: távoli kontinensek, kultúrák, népek földrajza és történelme hogyan jelenik meg a magyar tankönyvekben? Milyen képet sugároznak a tankönyvek e hatalmas kontinens lakosságáról, történelméről, kultúrájáról?

A konferencia kiírásának megfelelően kezdetben csupán történelem tankönyvek vizsgálatát terveztük. Hamar kiderült azonban, hogy a történelem tankönyvekben előforduló minimális tananyag miatt be kell vonnunk más tantárgyak tankönyveit is ahhoz, hogy releváns következtetéseket tudjunk megfogalmazni. Így kerültek be az elemzés körébe a földrajztankönyvek is.

A vizsgálatba három földrajz könyvet (7., 9. és 10. osztály), valamint négy általános iskolai (5., 6., 7., 8. osztály) tankönyvet, és a hozzájuk tartozó olvasókönyveket, valamint négy középiskolai (9., 10., 11., 12. osztály) történelem tankönyvet, összesen tehát 15 tankönyvet (3) vontunk be. Igyekeztünk olyan tankönyveket választani, amelyeket a tanulók legszélesebb körei használnak, így következtetéseinkben megnyugtató módon mutathatjuk be azt, hogy a magyar közoktatásból kikerülő fiatalok földrajz és történelem tanulmányaik során milyen ismereteket szerezhetnek Afrikáról. (4)

A vizsgálat során éltünk a kvalitatív és a kvantitatív tartalomelemzés módszereivel. Az előbbi módszernél terjedelemelemzést alkalmaztunk, amikor is megnéztük, hogy Afrika témáinak mekkora a terjedelme az összes tankönyvi terjedelemhez képest, külön fejezetben szerepelnek-e, vagy esetleg elszórtan, több helyen is. Frekvenciaelemzést alkalmaztunk a tematikus súlypontok meghatározásakor. A tematikus súlypontok elemzéséhez kiindulópontként egy nemzetközi összehasonlító elemzés (5) tematikus felsorolását vettük alapul, azzal a szándékkal, hogy adataink majd nemzetközi összefüggésben is összehasonlíthatóak lesznek. Végül megvizsgáltuk a szövegfajtákat, mégpedig aszerint, hogy az Afrikáról szóló ismeretek, információk szövegben, képből, ábrán vagy térképen jelennek-e meg.

A kvalitatív elemzés során mindenekelőtt számba vettük a tankönyvek tantervi hátterét, a tartalmak szaktudományi relevanciáját, illetve az esetlegesen előforduló előítéleteket, sztereotípiákat. (6)

A földrajztankönyvek Afrika-képe

Az elemzett földrajz tankönyvek - a kerettanterv követelményeinek megfelelően - egymásra épülnek, a lineokoncentrikus tanterv sajátosságait szem előtt tartva. A tankönyveket az 1999-ben bevezetett kerettantervhez készítették. A földrajzot tanuló diákok többsége Magyarországon ebből a három tankönyvből tanul.

A földrajz tantárgy a ma emberét, társadalmát és környezetét állítja a középpontba, tananyagát oknyomozó és problémákra koncentrááló módon dolgozza fel. Tananyaga komplex és több szempontból is szemléletformáló, egyik célja, hogy ráébressze a tanulókat a földrajzi ismeretek fontos szerepére napjaink környezeti jelenségeinek, folyamatának megértésében, kifejlessze bennük az aktív részvétel készségét közösségük, lakóhelyük, országuk, régiójuk és a világ problémáinak megoldásában.

A három tankönyv közül a tantervi követelményeknek megfelelően az általános iskolai tankönyv foglalkozik a legrészletesebben az Afrika témával, külön fejezetben, 25 oldalon keresztül tárgyalja Afrika természet- és társadalomföldrajzát, ez a tankönyv összes oldalszámának 12,7 százaléka. Összevetve a többi témakörrel (kontinenssel) ez az arány nagyjából tükrözi a kontinens világgazdasági szerepét, természetföldrajzi egyediségét.

A gimnáziumok 9. évfolyama számára készült 'Általános természetföldrajz' tankönyv jellegénél fogva döntően a Föld egészére vonatkozó általános természeti ismereteket tartalmazza. A kontinensek – így Afrika is – csak abban az esetben kerülnek szóba, ha valamelyik földfelszíni folyamatra, természeti jelenségre afrikai tájak adhatnak példát.

A gimnáziumok 10. évfolyama számára készített 'Általános társadalomföldrajz' tankönyv a világgazdaság kérdéseinek tárgyalása mellett a gazdasági élet átalakulásának és napjaink globális problémáinak elemzésére is vállalkozik. 'A nemzetgazdaságok világgazdasági szerepkörének változása' című fejezetben kapott teret Egyiptom átalakuló gazdasági életének bemutatása közel három oldalon. A tankönyv többi fejezetében elsősorban jelenik meg Afrika egy-egy régiójának vagy egészének jellemzése, nagyrészt a szegénység kontinenseként, a legelmaradottabb gazdálkodási formák színtereként. Különös figyelmet érdemel a tankönyv térképgazdagsága: 35 világtérképen Afrikáról is számos információt szerezhetnek a diákok.

A szövegfajták szerinti elemzés

Az elemzés alapjául a gyakoriságelemzést választottuk. A 7. osztályos tankönyv Afrika-fejezete a tankönyv elején helyezkedik el, öt leckére bontva. Elsőként Afrika helyzetét mutatja meg a többi kontinenshez képest. A fejezet az első oldalon több feladattal indul az érdeklődés felkeltése céljából. Az ábrák jó helyen találhatóak, közvetlenül a magyarázó szöveg mellett. Az első kép a Szahara homokbuckáit mutatja be, majd a Kibo csúcs, illetve az Atlasz kopár szikláit csak fokozzák azt az érzést, hogy egész Afrika kopár és kietlen. Nincsenek növények, csak nagy sivatagok és sivár sziklák. Itt érdemes lett volna egy képet elhelyezni, például a Kongó-medencéről, ezzel is megmutatva a kontinens sokszínűségét és változatos tájait.

Az 'Afrika megismerése' fejezetben sok felfedező neve szerepel, nagy részük magyar vonatkozású. Talán itt szerencsésebb lenne a felfedező arcképe helyett a felfedezések útvonalát ábrázolni vagy az általuk készített érdekes rajzokat közölni, jelezve ezzel, hogy Afrika megismerése nem kis feladat elé állította elődeinket.

A következő téma Afrika éghajlatát mutatja be, majd következik a vizek és az élővilág tárgyalása, színes képekkel illusztrálva. A negyedik és ötödik lecke mutatja be a konti-

nens társadalomföldrajzát, Afrika lakosságát, országait. A kontinensen élő két emberfajta megnevezése (vagyis arabok és negridek) után csak a bantu népeket emeli ki, kevés hangsúlyt fektetve a népek és nyelvek sokszínűségére. Megemlíti a legfontosabb problémákat, mint az AIDS, gyermekhalandóság, a segélyek, az éhezés.

Afrika országait egy rövid bevezető történelmi áttekintés után kezdi el tárgyalni. A tanítási koncentráció jeleként a szerző azt tudakolja, hogy a tanulók a történelemórán tanultak alapján milyen előismeretekkel rendelkeznek. Az éhségövezet országait térképen és szövegesen is tárgyalja a tankönyv, sőt még egy képpel is illusztrálja azt (egy éhező gyermek fotója).

A kontinens legfejlettebb államának számító Dél-Afrikai Köztársaság jellemzésére is sor kerül. A könyv komplex elemzés során arányosan tárgyalja a gazdasági szektorokat. Kiemeli az aranybányászatot, a gyémántbányákat és a feldolgozó ipart és nagy hangsúlyt kap a turizmus. Torzítja azonban a térségről szerzett információkat egy egyiptomi arab férfit mutató kép, hiszen a kérdések, feladatok a két fő lakosságcsoportra, illetve az elmaradottságra, a megosztottságra, az éhségövezetre és a Dél-afrikai Köztársaságra vonatkoznak.

Az ötödik lecke Afrika gazdaságáról szól. A szöveges elemeket képek tagolják a kontinens jellegzetes növényeiről, illetve a gazdálkodásról. Elég kezdetleges ábra illusztrálja az egyik fő terményt, a manióka, illetve a másik oldalon a kávé útját. Ezek az ábrák csak a helyet foglalják, hiszen sematikusuk miatt nem használhatók. Nincs koherencia a kezdetleges faekével szántó parasztot ábrázoló kép és a mellette levő szöveg között (hiszen a szöveg az ültetvényes gazdálkodást taglalja). Az ásványkincseket felsoroló ábrán hasznos adatok találhatóak arról, hogy a világtermelésből mekkora részt nyer egy-egy afrikai ország, ezzel hangsúlyozva az itt található nyersanyagok, növények fontosságát a világtermelésben. A közlekedésben a ritka vasúthálózaton kívül a gyorsan növekvő légi forgalmat, illetve a Szezei-csatorna fontosságát mutatja be a tankönyv. Sajnálatosan mind szövegben, mind ábrában vagy képben jelentéktelennek tűnnek a kikötők, illetve azok jelentősége a kereskedelemben. Az utolsó részben egy másik intenzíven fejlődő afrikai országot elemez a tankönyv, Egyiptomot. A kiegészítőnek szánt tananyagot egyetlen kép illusztrálja, egy hadihajóról készült a felvétel, amint az átkel a Szezei-csatornán. Szerencsésebb lett volna esetleg Kairóról vagy Alexandriáról egy képet betenni vagy a Szezei-csatorna kereskedelmi jelentőségét hangsúlyozni.

Összességében igen változatos, bőséges tényanyaggal alátámasztott Afrika-kép tárul a 8–14 éves korosztály elé, mind természet-, mind társadalomföldrajzi szempontból. A szöveg, az ábrák és a képek, térképek aránya megfelelő, a tanulók életkori sajátosságaihoz igazodik. A sokszínű természeti adottságokkal rendelkező kontinensről a szöveges elemzések és az ábrák alapján szerez benyomást és ismeretet a tanuló.

A két gimnáziumi tankönyvben az Afrikával kapcsolatos ismereteket nem összefüggő fejezetben, hanem elszórtan találjuk. A természetföldrajzi tankönyv hat képpel szemlélteti a tipikus tájakat, például a sivatagot vagy a Nílus-deltát. Az ábrákat, térképeket elemelve szöveges kiegészítés nélkül is egyértelműen látszik, hogy Afrika országainak többsége a társadalmi-gazdasági fejlettség (csecsemőhalandóság, várható élettartam, városi népesség aránya, stb.) szempontjából a legrosszabb pozíciókat foglalja el. A tankönyv 204. oldalán levő összefüggő leírás Afrika egyik tájáról, a Száhel övezetről szól, amelyet a túlreprezentálásról készített kép illusztrál.

A három tankönyv által közvetített Afrika-kép elég egyoldalú.

Nem teremti meg egyik tankönyv sem azt az ismeretháttérrel, amelynek birtokában az értékrendbeli, világnézetbeli, valószínű és kulturális különbségek érthetővé válhatnak, és a tanulók kíváncsian kutatódnának az Afrikáról szóló könyvek között.

Az „Általános társadalomföldrajz” tankönyvben „A nemzetgazdaságok világgazdasági szerepkörének változása” című fejezetben kapott teret Afrika. Egyiptom bemutatása részletes, a csaknem három oldalon jellemzett országot főleg szöveg formában ismerhetik meg a tanulók. A tananyaghoz tartozó ábra, amely a Szuezi-csatornát mutatja, nincs azonban összefüggésben az oldalon levő szöveggel, sem a kiegészítő anyaggal, és hiányzik az ábraelemzéséhez szükséges jelmagyarázat is. A tankönyv többi fejezetében elszórta jelenik meg Afrika egészének vagy egyes térségeinek jellemzése. „A világgazdaság a 21. század küszöbén” fejezetben szövegesen négy alkalommal fordul elő Afrika, illetve a kontinens valamelyik országa. A szöveges ismeretekben a világ legfejletlenebb országcsoportjai közé sorolható afrikai államok helyzetét (például Etiópia) adatokkal illusztrálja. Ugyanakkor 16 világtérképen és egy táblázatban Afrikának és országainak jelenlegi világgazdasági pozíciója leolvasható.

„A gazdasági élet szerkezete és területi átalakulása” című fejezetben is a világtérképek, ábrák dominálnak. A szöveges leírásban a talajpusztulás és a sivatagosodás, illetve a vízhiányos területek felsorolásához példaként afrikai területek szolgálnak. A legelmaradottabb gazdálkodási formák színtereként is Afrika neve kerül legtöbbször elő, sajnálatos, hogy képi illusztrációval nem éltek a szerzők. A szétszórta előforduló szövegben a fejlődő országok – így az afrikai országok is – vízerőműveiről és energiatermeléséről is szó esik, de itt is illusztráció nélkül.

Végül napjaink globális problémái témakörben történnek utalások Afrikára, például hogy az alacsony élelmezési színvonalú államok csaknem kétharmada az afrikai kontinensen található. A fejezet második felében elhelyezett folyóirat- és újságcikkek, valamint a mellékelt világtérképek alapján is érzékelhető Afrika, de különösen Fekete-Afrika leszakadása. A tankönyv egészére elmondható, hogy az döntően a térképek, az ábrák, táblázatok elemzésével biztosítja az Afrika-kép bővülését.

Tematikus súlypontok elemzése

Az általános iskolai tankönyvben a tantárgy jellege és célkitűzése miatt a természeti környezet, a gazdaság jellemzői, a globális problémák és az életkörülmények nehézségei, a szegénység kerülnek a tananyag középpontjába. A leggyakrabban említett gazdasági formák a mezőgazdaság, különösen a növénytermelés (41 alkalommal említ növényfajtákat a szerző), a bányászat stb. Vagyis a primer szektornak és a kitermelőiparnak van prioritása a kontinens gazdaságában. Ez választ is ad elmaradottságának okaira. A történelmi múlt és a politikai vallási élet jellemzői csak a társadalmi-gazdasági folyamatok megértéséhez szolgálnak. Nagy hangsúlyt kap a természeti környezetnek a bemutatása, ezzel viszonylag korrekt természeti Afrika-kép birtokába kerülhetnek a tanulók. A társadalmi-gazdasági környezetnek a jellemzése nem részletes, döntően a hátrányok, az elmaradottság hangsúlyozódik. A tankönyv írója a legnagyobb figyelmet a globális problémákra irányítja. Összesen 24-szer fordul elő olyan szó, amely az éhezéssel, a szegénységgel kapcsolatos.

Az „Általános természetföldrajz” tankönyvben levő tananyag tovább árnyalja a természeti Afrikáról alkotott képet. A tantervi követelményekhez igazodva kevésbé foglalkozik a gazdasági folyamatokkal, viszont vizsgálja az ember szerepét a társadalmi-gazdasági folyamatokban. Így kerül bemutatásra az emberiség nyelvi és vallási megoszlása, rajzolható fel Afrika nyelvi képe. A kontinens népességének struktúrája és településeinek típusai a világ többi térségével való összehasonlításban elemezhetőek.

Az „Általános társadalomföldrajz” tankönyvben a tantervi célkitűzéseknek megfelelően a társadalmi-gazdasági tér jellemzői, a gazdasági élet változásai és a globális problémák kapnak kitüntetett figyelmet. Ezekben a fejezetekben fordul elő nagyobb gyakorisággal a kontinens gazdasági életére tipikusan jellemző formák bemutatása, egy-egy természetű növény vagy gazdálkodási forma jellemzése. Általában a gazdasági jellemzők

közül azokat részletezi, amelyek az elszegényedésre, a korszerűtlen technikára és technológiára utalnak.

A földrajzkönyvek elemzésének összessége

A három tankönyvben szereplő tananyag korszerű, a legújabb szaktudományi ismeretek transzformált változata. Adatbázisa viszonylag friss, korszerű.

A témával kapcsolatos előítéleteket, preconcepciókat – mint a rabszolganégek hazája, elmaradottság, szegénység, az AIDS és a vírusos betegségek kontinense stb.– részben megszünteti, de tudatosan nem törekszik a változó Afrika és az eltérő fejlettségű régiók bemutatására. Az általános iskolai tanulóknak egy változatos természeti adottságú, egzotikus élővilágú, elmaradottsággal, szegénységgel és problémákkal küzdő Afrika-kép szülik meg. Ez az Afrika-kép kissé egyoldalúan módosul a középiskolás évek alatt. Elsősorban az egyedi természeti sajátosságok jellemzőinek részletesebb bemutatása árnyalja a természeti adottságokról alkotott képet. A gimnáziumi tankönyvek által megjelenített Afrika-kép a környezeti és társadalmi-gazdasági problémákra fókuszálva kissé torzul.

Összességében úgy véljük a három tankönyv által közvetített Afrika-kép elég egyoldalú. Nem teremti meg egyik tankönyv sem azt az ismeretháttérrel, amelynek birtokában az értékrendbeli, világnézetbeli, vallási és kulturális különbségek érthetővé válhatnak és a tanulók kíváncsian kutattának az Afrikáról szóló könyvek között.

A történelem tankönyvek Afrika-képe

A történelem tanítása Magyarországon – igazodva az iskolaszervezeti sajátosságokhoz – két ciklusban történik: az általános iskola felső tagozatán (5–8. osztály) és a középiskolában (9–12. osztály). E szisztéma szerint a történelmi tananyag tárgyalására kétszer kerül sor, mégpedig úgy, hogy alsóbb szinten az általános iskolai munka inkább a múltat élményszerűen megjelenítő történetek tanításán, viszonylag kevés tényanyag elsajátításán és egyszerűbb összefüggések megértésén alapul, míg gimnáziumban és szakközépiskolában az általános iskolában tanult ismeretek elmélyítésére kerül sor és nagyobb hangsúlyt kap a történelmi megismerést szolgáló készségek és képességek fejlesztése is.

A tantervek kb. fele-fele arányban írják elő a nemzeti és az egyetemes történelmi témák tanítását. A tankönyvekben megjelenő egyetemes történelmi témák zöme az európai történelemhez kötődik. Az Európán kívüli kontinensek történelme sem a tantervekben, sem pedig a tankönyvekben nem szerepel külön, önálló fejezetként. Az Európán kívüli kontinensek, régiók, országok és népek csak annyiban kerülnek szóba, amennyiben az európai és (nemzeti) történelemhez szorosan kapcsolódnak. Egy-egy kontinensről kompakt, összefoglaló ismereteket a tanulók inkább földrajz órákon kapnak. Történelem órákon a kontinensek pusztán a történelmi események színtereiként szerepelnek, önálló történetükkel, sajátos fejlődésükkel a tanulók nem ismerkedhetnek meg részletesen.

Mind a történelem tantervek (NAT, kerettanterv), mind pedig a tankönyvek minimális tényanyagot tartalmaznak Afrika történetéről. Bár a Nemzeti Alaptanterv egyik hangsúlyos tartalmi és fejlesztési követelménye a multikulturális szemlélet jegyében a más népek, kultúrák, szokások megismertetése a tanulókkal, Afrika sem kontinensként, sem pedig államok együtteseként nem szerepel a követelményekben.

A szövegfajták szerinti elemzés (7)

Ha megvizsgáljuk az Afrika-témának az egyes szövegfajtákban megjelenő oldal- és darabszámát, megállapítható, hogy alapvetően a tankönyvi szövegek dominálnak. Az ábrák, képek és térképek száma átlagosan 2–3. Ez alól két kivétel található: az általános iskolai 5., 7. és a középiskolai 9., 11. osztályos tankönyvek, itt ugyanis a nem szöveges illusztrációk száma 10 és 27 között mozog. E ténynek igen kézenfekvő a magyarázata, hi-

szen az 5. és 9. évfolyamon az ókori Kelet, azon belül is az ókori Egyiptom történetével, valamint a pun háborúkkal részletesen foglalkoznak mind az általános, mind a középiskolai tankönyvek. Ugyanez mondható el a 7. és a 9. osztályos tankönyvekről, amelyekben a földrajzi felfedezések és gyarmatosítás témakörön belül viszonylag sok kép, ábra, illetve térkép támasztja alá a történelmi tények tárgyalását. A többi (a középkorral, illetve a 20. századdal foglalkozó) témánál elenyésző azon információforrások száma, amelyekben Afrika szerepelne.

Tematikus súlypontok elemzése

Ha az egyes szövegfajtaikat tartalmuk szerint vizsgáljuk, megállapítható, hogy az 5. osztályos tankönyvben mind a szövegek, mind a grafikus és kartografikus illusztrációk az ókori Egyiptomhoz kapcsolódnak. Az 5. osztályos olvasókönyvben viszonylag sok szemelvény foglalkozik Egyiptommal: a hieroglifák rejtélyével, *Tutanhamon* fáraó sírjának feltárásával, a korabeli emberek életével. A képeken főleg a piramisokat, az egyiptomi művészet remekeit (szobrokat, hieroglif feliratokat), az öntözéses gazdálkodás egyiptomi formáját láthatjuk. A fenti megállapítások igazak a gimnáziumi 9. osztály tankönyvére is: a szövegek elsősorban Egyiptommal foglalkoznak. A másik nagy téma a pun háborúk, ahol Róma és Karthago viszonyát taglalja a szerző, valamint a pun állam társadalmi és politikai felépítését, a karthagói hadsereget.

A 6. osztályos tankönyvben sem szöveg, sem kép, de térkép sem utal Afrika történetére. Egyedül a tankönyvhöz kapcsolódó olvasókönyvben található egy szemelvény, amely a Jóreménység-fok eléréséről szól, ám kép és térkép nélkül. Egy rövid szemelvény „Mít örököltünk az araboktól” címmel sorra veszi az arab kultúra azon elemeit, amelyek nélkül „elképzелhetetlen mai életünk”. A tanulók megtudhatják ebből, hogy az arabok közvetítésével jutottak az ókori tudomány eredményei Európába, hogy tudományos eredményekkel a matematika, az orvostudomány, a kémia és a csillagászat területén kiemelkedőt alkottak. Világhírűek voltak iskoláik, könyvtáraik, de a művészetek (az építészet, az iparművészet) területén is híresek voltak, valamint „a lótenyésztésben mesterei lettek a világnak.” A 10. osztályos középiskolai tankönyvben mindössze egyetlen mondat említi meg, hogy 1487-ben *Diaz* elérte a Jóreménység-fokát. Európa politikai és gazdasági átalakulását a földrajzi felfedezések után bemutató ábrán Afrika mint rabszolgát szállító kontinens, valamint az Európából érkező értéktelen dísz tárgyak befogadója szerepel – minden szöveges kommentár nélkül. A felfedezések kapcsán részletesen szól a gimnáziumi tankönyv a prekolumbián kultúrákról és népekről, viszont az afrikai kontinens felfedezések előtti történetével kapcsolatban semmilyen információt nem kapnak a tanulók, és nincs utalás a földrajz órákon tanultakra sem. Sajnálatos módon hiányzik a felfedezések tárgyalása során a perspektíva váltás, tehát annak jelzése, hogy maga a „felfedezés” kifejezés tipikusan európai dimenzió, hogy a „felfedezett” kontinensek már az európaiak megjelenése előtt is léteztek, hogy sajátos történelmi fejlődésük során az európai kultúrától ugyan különböző, de mégiscsak létező államfejlődési, gazdasági, kulturális stb. formációkkal rendelkeztek.

A 7. osztályos tankönyv első oldalán található egy világtérkép, amelyen az összes kontinens látható, mégpedig különböző térképészeti jelekkel besatírozva, aszerint, hogy mely területeknek volt kapcsolata az úgynevezett atlanti, azaz európai típusú központtal. A térképről világosan leolvashatják a tanulók, hogy Afrika egész területe, a Nílus-völgyét kivéve fehér, jelöletlen, tehát Afrikának nem volt kapcsolata Európa atlanti centrumával.

A tankönyv 4. leckéje viszonylag részletesen tárgyalja Afrika 18–19. századi történetét. A tanulók megtudhatják a tankönyvből, hogy a Szahara két részre osztja az afrikai kontinenset, és az északi területek az ókortól kezdve szoros kapcsolatban voltak a Földközi-tenger medencéjének európai és ázsiai országaival. A tankönyv jelzi, hogy a középkorban Észak-Afrika az Arab Birodalom része és hogy a 17–18. században Marokkó kivé-

telével ezen országok a Török Birodalom fennhatósága alá kerültek. Megmagyarázza a tankönyv szerzője a „Fekete-Afrika” kifejezést is, hiszen utal arra, hogy a Szaharától délre eső területeken élő őslakosok után nevezzük így a kontinens ezen részét. Röviden szó van arról is, hogy a törzsi viszonyok között élő népek a történelem során csaknem teljes elzártságban éltek, földműveléssel foglalkoztak, de anyagi kultúrájuk (például a vasfeldolgozás) figyelemre méltó. Ezután a portugál, angol és holland felfedezések következményei olvashatók a tankönyvben, mindenekelőtt a telepek kialakulása. A lecke utolsó bekezdése a 18. századtól tömeges méretűvé vált rabszolga-kereskedésről szól. A szerző „gyalázatos” intézménynek nevezi a rabszolga-kereskedést, amely megtizedelte a belső-afrikai törzseket és „óriási hasznot hozott az európai és arab rabszolga-kereskedőknek”. Végül megemlíti, hogy ennek köszönhetően virágzott fel néhány nyugat-afrikai állam is (Asanti, Dahomay, Benin). A leckéhez egy kép („Rabszolgahajó útja Közép-Amerika felé”) és egy térkép tartozik, amely a rabszolga-kereskedelem fő központjait és irányait jelzi 1562 és 1870 között. A térképről leolvasható, hogy a tárgyalt időszakban közel 10 millió rabszolgát hurcoltak el főként amerikai gyarmatokra.

A 7. osztályos történelmi olvasókönyvben egy híres Afrika-utazótól, *Magyar László*-tól olvashatnak leírást a tanulók a kimbunda népről. A hiteles leírás, amely még az európaiak megjelenése előtti állapotokat tükrözi, betekintést ad a törzsfőnök-választás szertartásába. Valamint azt is bizonyítja (leírva e nép szörnyű pusztításait), hogy a gátlástalan és értelmetlen háborús pusztítás nemcsak európai vagy ázsiai sajátosság. Bár a szöveggyűjtemény e részlete, amely a kimbunda nép kannibalizmusáról szól, alkalmas lehet negatív előítéletek képződésére, de a tankönyvi szöveg nagyon direkt, egyértelmű jelzője, amellyel „gyalázatos”-nak minősíti az európaiak rabszolga-kereskedelmét, illetve a szöveggyűjtemény szerkesztőjének kommentárja, amely elítéli a kimbunda nép véres hódításait, úgy véljük, képes egyensúlyt teremteni az eltérő szemléletű szövegek között.

Történelem órákon a kontinensek pusztán a történelmi események színtereiként szerepelnek, önálló történetükkel, sajátos fejlődésükkel a tanulók nem ismerkedhetnek meg részletesen.

A 11. osztályos tankönyvben nem egy fejezetben, hanem szétszórta jelennek meg az afrikai kontinenssel kapcsolatos információk. Az „Európa határain túl” címet viselő leckében a *Mohamed Ali* vezette egyiptomi modernizációs törekvésekről van szó. Majd hosszasan taglalja a tankönyvszerző az európai nagyhatalmak 19. századi gyarmatosítását. India, Kína, Latin-Amerika gyarmatosítása mellett képet kaphatnak a tanulók Afrika leigázásáról is. A *Cecil Rhodestól*, Dél-Afrika gyarmatosítójától származó forrásrészletből kíméletlen nyersséggel világlik ki az angol gyarmatosítás fő célja: új földterületek szerzése, a fölösleges lakosság letelepítése, valamint az angol áruk számára piacok biztosítása. Ez utóbbit egy korabeli karikatúra (egy angol szappan reklámfelirata előtt csodálkozó néger bennszülöttek állnak) is alátámasztja. A kontinens nyílt katonai és politikai gyarmatszervezése mellett a tankönyv két korabeli karikatúra segítségével példát hoz az alávétel egyéb formáira is. E képeken az afrikai lakosság tudatlan emberek tömegeként jelenik meg, akik találkoznak az európai civilizációval. Szerencsére mind a képek melletti kérdések, mind pedig a tankönyvi szöveg, illetve a szöveges források kontroverzív szemléletű válogatása megakadályozza a negatív sztereotípiák kialakulását. A gimnáziumi tankönyvre ugyanaz mondható el, mint fentebb az általános iskolaira: a tankönyvszerző nem hagy kétséget afelől, hogyan kell értékelni a nagyhatalmaknak a világ felosztására tett lépéseit. A gyarmatosítás leírására szolgáló jelzők és kifejezések (gátolás nélküli, erőfitogtató, kíméletlen, terjeszkedési kényszer stb.) egyértelmű értékítéletet hordoznak. A kiválogatott források mindegyike az európai hódítás brutalitását, kíméletlenségét és – különösen a Cecil Rhodes-idézetben – cinizmusát illusztrálja. Mindezt

tényszerűen támasztja alá az Afrika felosztását ábrázoló térkép is, amelyről a tanulók megállapíthatják, hogy a századfordulóra csak az olasz gyarmatosítókat visszaverő Etiópia és az amerikai négerek alapította Libéria maradt független. Végül két kép és egy rövid tankönyvi szöveg segítségével információt szerezhetnek a tanulók az 1899 és 1902 között zajlott angol-búr háborúról is.

A 8. osztályosok számára készült tankönyvben a II. világháború története kapcsán az afrikai hadszíntér említődik, az 1943-as észak-afrikai hadiesemények befejezését egy térképrészlet illusztrálja, amit jól egészít ki a történelmi olvasókönyvben szereplő szemelvény *Rommel* és *Montgomery* hadműveleteiről. Afrika 20. századi történetével kapcsolatos ismeretek (gyarmati felszabadító mozgalom, a globális világ problémái, AIDS, éhezés, háborúk stb.) egyáltalán nem szerepelnek a tankönyvben.

A 12. osztályos középiskolai tankönyv hasonlóan a 8. osztályoshoz nagyon szétszórta ismereteket közöl. Összefüggő, Afrika 20. századi történetét röviden bemutató fejezet nincs a tankönyvben. Ennél is nagyobb hiány azonban, hogy szinte semmi szó nem esik a dekolonizáció folyamatáról, az afrikai országok mai problémájáról, a kontinens sokféleségéről.

A történelem tankönyvek elemzésének összegzése

A történelem tankönyvek elemzésének végére érve elmondható, hogy történelem tankönyveinkben egy sajátos Afrika-kép érhető tetten. Azt nem lehet mondani, hogy tanulóink semmilyen információhoz nem jutnak tankönyveik segítségével Afrikáról. Vannak olyan történelmi korok, amelyek jól reprezentáltak (ókori Egyiptom, földrajzi felfedezések, gyarmatosítás), viszont bizonyos (általunk fontosnak tartott) témák egyáltalán nem szerepelnek még említés szintjén sem (Afrika története a 17. századig, a 20. századi Afrika történetének főbb vonása, különös tekintettel napjainkra). Ami leginkább feltűnő, hogy a relatíve nagy és differenciált ismerethalmaz Afrikáról, amellyel a 8. éven tartó történelemtanulás során tanulóink találkozhatnak, nem áll össze egységes képpé. Egy kaleidoszkóp-szerű, színes, mindenhol egy keveset felsorakoztató tananyaggal állunk szemben, amelynek azonban nincsenek markáns építőelemei, jól megragadható fogódzói.

Az Afrika-kép vizsgálata kapcsán le kell vonnunk a tanulságot, hogy történelemtanításunk még mindig egyoldalúan Európa-centrikus, amely leginkább abban nyilvánul meg, hogy minden más nép, kultúra történetét kizárólag európai relációban és dimenzióban vizsgálja. Ahogy már fentebb is jeleztük, nem találkoztunk multiperspektivikus megközelítéssel, annak ellenére sem, hogy tanterveinkben ez a kíváncsi benne szerepel. Pedig éppen a földrajzi felfedezések, illetve a gyarmatosítás témája adna arra különösen jó lehetőséget, hogy számba vegyük a tőlünk eltérő szemléletű, érdekű népek, népcsoportok szempontjait, hogy tanulóinkat képessé tegyük arra, hogy ugyanazt az eseményt mások „szemüvegén” keresztül is látni tudják. Nagy deficitje a magyar történelem tankönyveknek a kontinens dekolonizációs folyamatának tárgyalása, illetve napjaink égető problémái történelmi gyökereinek feltárása. Ugyancsak hiányolható annak a ténynek a kimondása, hogy mind nyelvi, mind gazdasági, kulturális, politikai szempontból igen megosztott térségről van szó.

Konklúziók

Mind a földrajz, mind a történelem tankönyvekben szereplő afrikai ismeretek, információk és tankönyvi források mennyisége – összehasonlítva más Európán kívüli kontinensekkel – végül is nem mondható kevésnek. A két tantárgy tankönyvei azonban nem építenek egymásra, a tantárgyi koncentráció lehetőségét csak ritkán használják ki. Ebből kifolyólag elvész a szinergikus hatás, a sokféle földrajzi és történelmi ismeret nem alkot egységes, koherens képet. A földrajz és történelemtankönyvekben felmért Afrika-kép tö-

redezett, motiváló ereje gyenge, nem ösztönzi a tanulókat ennek a hallatlanul gazdag és sokféle országnak és az ott élőknek a megismerésére.

Afrika országai közül Egyiptom ókori története, valamint a gyarmatosítás téma túlréprezentált. Bár szélsőségesen negatív klisék, előítéletek nincsenek a tankönyvekben, a földrajz könyvekben Afrika mégis egyoldalúan, a szegények kontinenseként jelenik meg, a történelem tankönyvekben pedig az európai hatalmak befolyási övezeteként.

Mind a földrajz, mind a történelem tankönyvekből hiányzik egy rövid összefoglalás a kontinens saját történetéről. A történelem tankönyvek Afrika-képe igen egyoldalú, a közzölt ismeretek az európai történelemhez igazodva szelektívek. Afrika az európai nagyhatalmak számára fontos gazdasági, politikai, katonai események színtere, a kontinensnek saját története azonban nincs. Végül teljességgel hiányoznak az itt élő népek életét, szokásait, mentalitását, kulturális eredményeit és kincseit történetiségében bemutató kultúr-történeti fejezetek.

A tantervfejlesztők és tankönyvírók előtt álló jövőbeni feladat így az alábbiakban foglалható össze: e hatalmas kontinens komplex realitásainak bemutatása csak differenciált megközelítéssel lehetséges. Mennyiségi szempontból ez azt jelenti, hogy jóval több tankönyvi tér szükséges a kontinens árnyalt, sokoldalú bemutatásához, minőségi szempontból pedig az egyoldalú, kizárólagos európai megközelítés meghaladását és a kontinens saját perspektíváinak, látószögének érvényesítését tartjuk kívánatosnak.

Jegyzet

(1) A cikk rövidített, angol nyelvű változata elhangzott a Nemzetközi Történelemdidaktikai Társaság konferenciáján 2004. szeptember 24-én, Rabatban.

(2) *Nemzeti Alaptanterv* (1995) (Kiadja a Művelődési és Közoktatási Minisztérium). Korona K., Budapest.

(3) Az elemzett tankönyvek listája: Füsi L. – Mészárosné – Nagyné (2003): *Földrajz az általános iskola 7. évfolyama számára*. Budapest. Nemerikényi A. – Sárfalvi B. (2000): *Általános természetföldrajz a gimnáziumok számára*. Budapest. Bernek Á. – Sárfalvi B. (2001): *Általános társadalomföldrajz a gimnáziumok számára*. Budapest. Filla István (1999): *Történelem az általános iskola 5. osztálya számára*. Korona, Budapest. Filla István (1996): *Történelmi olvasókönyv az általános iskola 5. osztálya számára*. Korona, Budapest. Balla Árpád (1997): *Történelem az általános iskola 6. osztálya számára*. Korona, Budapest. Balla Árpád (1997): *Történelmi olvasókönyv általános iskola 6. osztálya számára*. Korona, Budapest. Závodszy Géza (1997): *Történelem az általános iskola 7. osztálya számára*. Korona, Budapest. Závodszy Géza (1997): *Történelmi olvasókönyv az általános iskola 7. osztálya számára*. Korona, Budapest. Dürr Béla (1997): *Történelem az általános iskola 8. osztálya számára*. Korona, Budapest. Dürr Béla (1996): *Történelmi olvasókönyv az általános iskola 8. osztálya számára*. Korona, Budapest. Száray Miklós (2003): *Történelem I. a középiskolák számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. Szabó Péter – Závodszy Géza (2001): *Történelem II. a középiskolák számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. Závodszy Géza (2002): *Történelem III. a középiskolák számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. Salamon Konrád (1996): *Történelem IV. a középiskolák számára*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

(4) Nemzeti Tankönyvkiadó, Korona Kiadó.

(5) Hillers, Elfriede (1984): *Afrika in europäischer Sicht. Eine vergleichende Untersuchung zur Behandlung außereuropäischer Völker und Kulturen am Beispiel Afrikas in ausgewählten europäischen. Erdkundelehrbüchern. (Studien zur internationalen Schulbuchforschung. Schriftenreihe des Georg-Eckert-Instituts. Bnd 38.)* Braunschweig.

(6) Terjedelmi korlátok miatt nem térünk ki a tankönyvek didaktikai-metodikai elemzésére.

(7) Tekintettel a magyar történelemtanítás fentebb említett koncentrikus jellegére, azaz hogy az általános iskolában megtanított történeti témák tanítása bővebb és mélyített formában a középiskolában újakezdődik, ezért az azonos korokat tárgyaló tankönyveket egymás mellett tárgyaljuk: óskor, ókori Kelet, görög és római történelem: 5. és 9. osztály; középkor, újkor (18. századig): 6. és 10. osztály; 18–19. század: 7. és 11. osztály; 20. század: 8. és 12. osztály.